



Araştırma Makalesi/Research Article

## AZADELİĞİN İKİ HÂLİ: KLASİK TÜRK ŞİİRİNDE SERV-İ ÂZÂD VE SÜSEN-İ ÂZÂD

Two Forms of Freedom: *Serv-i Âzâd* and *Süsen-i Âzâd* in Classical Turkish Poetry

**Dr. Öğr. Üyesi Metin SAMANCI**

Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi  
İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi  
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü  
metinsamanci@hotmail.com.tr  
Bilecik/TÜRKİYE

ORCID

Geliş Tarihi / Received Date: 17.12.2025  
Kabul Tarihi / Accepted Date: 30.03.2026  
Yayın Tarihi / Published Date: 10.04.2026

### Atf/Citation

Samancı, Metin. "Azadeliğin İki Hâli: Klasik Türk Şiirinde Serv-i Âzâd ve Süsen-i Âzâd". *Hikmet-Akademik Edebiyat Dergisi [Journal of Academic Literature]* 12/24 (Bahar 2026), 101-127.



10.28981/hikmet.1843732

### Hakem Değerlendirmesi:

İki Dış Hakem / Çift Taraflı Kör Hakem

### Çıkar Çatışması:

Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

### Finansal Destek:

Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

### Benzerlik Taraması:

Bu makale turnitin programında taranmıştır.

### Etik beyan:

Bu çalışmanın hazırlanması sürecinde etik ilkelere uyulmuştur.

### Lisans:

CC BY-NC 4.0

Yayımlanan makalelerde Araştırma ve Yayın Etiğine riayet edilmiş; COPE (Committee on Publication Ethics)'un Editör ve Yazarlar için yayımlanmış olduğu uluslararası standartlar dikkate alınmıştır.

### ÖZ

Bu çalışma, klasik Türk şiirindeki serv-i âzâd ve süsen-i âzâd ifadelerinin ardındaki çok katmanlı anlam dünyasını klasik kaynaklar ve 14. yüzyıldan 19. yüzyıla kadar 37 farklı şairden seçilen beyitler ışığında ele almaktadır. İncelemede, bu adlandırmaların yalnızca bir mecazdan ibaret olmadığı; *Iris florentina* (ak süsen) ve *Cupressus sempervirens 'stricta'* (dik dallı servi) gibi bitkilerin dalsız, dik, meyvesiz ve her dem yeşil yapılarıyla ilişkili somut niteliklere dayandığı ortaya konulmaktadır. Bu çerçevede "âzâd" kelimesinin, tasavvufî literatürde nefsin ve maddî bağların terk edilmesiyle kazanılan manevî hürriyeti ifade eden anlam alanı da dikkate alınmaktadır. Çalışmanın merkezinde, şairlerin servi ve süseni; dünyevî kayıtsızlık ve istikamet fikrinden mâşuka bendelik yoluyla kazanılan azadeliğe, mâşukun ulaşılmazlığına ve âşığın sembolik konumuna, toplumsal hizmetle anlam kazanan mevkiye ve nihayet ölümlü gerçekleşen mutlak azadeliğe uzanan, çok çeşitli ve zaman zaman birbirini ters yüz eden anlam bağlamları içinde nasıl işlediklerini gösteren beyitler yer almaktadır. Bu yönleriyle çalışma, klasik Türk şiirindeki bitki dünyasının soyut mazmun kalıplarıyla sınırlı olmadığını savunan mevcut yaklaşımlara dayanarak, serv-i âzâd ve süsen-i âzâd örnekleri üzerinden doğaya dayalı gözlem, kadim düşünce ve kültürel sembolizmin kesişiminde şekillenen anlam çerçevesini değerlendirmeyi; böylece hem mazmun incelemelerine hem de edebiyat-düşünce-doğa ilişkisini merkeze alan disiplinlerarası yaklaşımlara katkı sağlamayı amaçlamaktadır.

**Anahtar Kelimeler:** Anlam Dünyası, Servi, Süsen, Azadelik, Bitkiler.

### ABSTRACT

This study addresses the multilayered semantic world underlying the expressions *serv-i âzâd* and *süsen-i âzâd* in classical Turkish poetry through classical sources and couplets selected from 37 different poets spanning the 14th to the 19th centuries. The analysis demonstrates that these designations are not limited to a purely literary metaphor; rather, they are grounded in concrete qualities associated with plants such as *Iris florentina* (white iris) and *Cupressus sempervirens 'stricta'* (columnar cypress), including their leafless or branchless forms, upright growth, lack of fruit, and evergreen nature. Within this framework, attention is also given to the semantic field of the term *âzâd* as used in Sufi literature, where it denotes a form of spiritual freedom attained through the abandonment of the ego and material attachments. At the center of the study are couplets that illustrate how poets employ the cypress and the iris within diverse—and at times mutually inverted—contexts of meaning, ranging from worldly detachment and the idea of uprightness to a state of freedom achieved through servitude to the beloved; from the inaccessibility of the beloved and the symbolic position of the lover to social standing endowed with meaning through service, and finally to absolute azadelik realized through death. In this respect, the study, drawing on existing approaches that argue against limiting the botanical world of classical Turkish poetry to abstract mazmun patterns, evaluates—through the examples of *serv-i âzâd* and *süsen-i âzâd*—a semantic framework formed at the intersection of nature-based observation, inherited systems of thought, and cultural symbolism.

**Keywords:** Semantic World, Cypress, Iris, Freedom, Plants.

## Giriş

Klasik Türk şiirinde doğa unsurları, özellikle de ağaç ve çiçekler, benzetme ve hayal dünyasının temel yapı taşları arasında yer alır. Bu unsurlar, şiirin estetik çerçevesini kurmanın yanı sıra, anlam üretimine de doğrudan katılır. Bahçe tasavvuru etrafında şekillenen bu dünyada bitkiler hayatın ve aşkın merkezinde yer alan mekânın vazgeçilmez unsurları olarak karşımıza çıkar.

Bu unsurlar içinde servi, dik duruşu, her dem yeşil oluşu ve meyvesiz yapısıyla divan şiirinin hemen her döneminde şairlerin sıkça başvurduğu bir imge olarak öne çıkmıştır. Sevgilinin boyu başta olmak üzere sultan, âşik ve çeşitli soyut kavramlarla ilişkilendirilen servi; *serv-i sehî*, *serv-i nâz* ve *serv-i âzâd* gibi terkiplerle hem fizikî özellikleri hem de sembolik anlamları bakımından zengin bir çağrışım alanı oluşturmuştur. Bu yaygın ve yerleşik kullanım, servinin yalnızca estetik bir benzetme unsuru değil, aynı zamanda geleneğin ortak hayal ve anlam repertuarının merkezi öğelerinden biri olduğunu göstermektedir (Özerden, 2015, 179-180).

Servi, İslâm öncesi Türk inanışları hayat ağacı kültünden beslenerek İslam sonrası tasavvuf ile birlikte yeniden yorumlanmış; elife benzeyen şekli ile tevhide ve doğruluğu, yaz kış yaprak dökmeyen yapısı ile ölümsüzlüğü ve ölümden sonraki yaşamı, göklere doğru uzanan dalları ile Allah'a kavuşmayı, rüzgârda salınarak sesler çıkarması ile zikri, rüzgâr karşısında kolayca eğilmeyen yapısıyla sabrı simgelemiştir (Çetin ve Yayık, 2021, 488-500). Bu yönüyle servi sadece doğanın veya sevgilinin güzelliğini yansıtan bir benzetme unsuru olmanın ötesinde, hem sanat eserlerine hem de şiire mistik bir derinlik kazandıran; görünenin ardındaki hakikate işaret eden çok boyutlu bir sembolik dilin temsilcisidir.

Doğa tasavvurunun bir diğer önemli unsuru olan süsen ise klasik Türk şiirinde çoğunlukla keskinlik, dil ve askerlik çağrışımları etrafında şekillenen benzetmelerle yer almıştır. Kılıç, hançer ve benzeri unsurlarla kurulan bu benzetmeler, süsenin çanak yapraklarının görünümüne dayanmakla birlikte, antik dönemlerden itibaren bitkiye atfedilen tıbbî ve kültürel bilgilerle de desteklenmiştir (Yılmaz, 2025, 345-346). Bu yönüyle süsen, şiirde yalnızca biçimsel bir benzetme unsuru değil, farklı bilgi katmanlarını taşıyan bir imge olarak karşımıza çıkar.

Şairlerin servi ve süseni *serv-i âzâd* ve *süsen-i âzâd* terkipleriyle anmaları, bu iki bitkinin şiirde farklı bağlamlarda işlenmesine rağmen, “âzâdlık” fikri etrafında ortak bir anlam çerçevesinde buluştuklarını düşündürmektedir. Bu ortaklık, bir yandan bitkilerin tabii özelliklerine dayanan gözlemi, diğer yandan tasavvufi düşüncede nefsin ve dünyevî kayıtların terk edilmesiyle ilişkilendirilen manevî hürriyet anlayışını birlikte çağrıştırır. Bu ortak “âzâd” zemini, servi ve süsenin klasik Türk şiirinde kazandığı anlamların, yalnızca tekil benzetmeler olarak değil, daha geniş bir düşünce ve tasavvur çerçevesi içinde ele alınmasını gerekli kılmaktadır.

Servi ve süsenin “âzâd” sıfatıyla anılmasının işaret ettiği anlam alanını doğru değerlendirebilmek için, klasik Türk edebiyatında hürriyet ve âzâd/âzâde kavramlarının kullanım seyrine kısaca değinmek gerekir. Bu konuda yapılan bir çalışmada (Yilter, 2025) klasik Türk edebiyatında hürriyet ve âzâd/âzâde kavramlarının modern dönemde kazandıkları siyasal ve toplumsal anlamlardan belirgin biçimde ayrıldığı; İslâmî ve tasavvufi düşünce zemininde hürriyetin, dışsal bir haklar alanından ziyade insanın nefsine, benliğine ve mâsivâyâ olan bağımlılıklarından kurtulmasıyla elde edilen içsel bir hâl olarak kavrandığı ortaya

konulmuştur. Aynı çalışmada kul–efendi ve esaret–özgürlük gibi zıtlıkların, Allah’a kulluk üzerinden paradoksal biçimde yeniden anlamlandırıldığı; gönüllü kulluğun hakiki hürriyetin ön şartı olarak görüldüğü vurgulanmaktadır. Bu nedenle klasik şiirde hürriyet, bir kopuş ve başkaldırı söyleminden ziyade, arınma, teslimiyet ve manevî olgunlaşma sürecinin adı olarak karşımıza çıkmaktadır.

Bu çerçeve içinde değerlendirildiğinde, klasik Türk şiirinde servi ve süsenin “âzâd” sıfatıyla anılması, kadim düşüncedeki manevî hürriyet anlayışının doğaya yansıtılmış bir ifadesini de temsil etmektedir. Serv-i âzâd ve süsen-i âzâd terkipleri, bu yönüyle klasik şiirin hem estetik hem de düşünsel düzlemde kurduğu anlam dünyasını bir araya getiren anahtar imgeler olarak dikkat çekmektedir. Bu çalışma, söz konusu terkiplerin şiir metinlerindeki kullanımlarını bu bütüncül çerçeve içinde ele almayı amaçlamaktadır.

Bu çalışmanın evrenini, 14. yüzyıldan 19. yüzyıla kadar üretilmiş manzum klasik Türk edebiyatı metinleri ve ilgili sözlükler oluşturmaktadır. Ancak söz konusu külliyyatın hacmi ve serv-i âzâd ve süsen-i âzâd ifadelerinin yaygınlığı dikkate alındığında bu evrenin tamamının incelenmesinin pratik olarak imkansızlığı görülecektir. Ayrıca çalışmanın amacı konu odaklı bir fihrist ortaya koymak değildir. Nitel araştırmaların doğası gereği çalışmasının hedefi, kavramın geçtiği tüm metinleri (evreni) listelemek değil, kavramın anlamsal çerçevesini çizecek temsil gücü yüksek örnekleri seçmektir. Bu nedenle araştırmada “amaçlı örneklem” yöntemi benimsenmiş; servi ve süsen bitkilerinin azadelik vasfıyla öne çıktığı beyitler ile bu bitkilerin fiziksel ve sembolik özelliklerini açıklayan kaynaklar seçilmiştir. Bu çerçevede, Gülşehrî’den (ö. 1317’den sonra) Numân Mâhir’e (ö. 1843) uzanan toplam 37 farklı şairden örnekler alınmıştır. Örnekleme dahil edilen metinler, söz konusu ifadelerin farklı anlam katmanlarını, mazmun ilişkilerini ve kullanım çeşitliliğini temsil etme potansiyeline göre belirlenmiş; benzer bağlamları tekrar eden, kalıplaşmış söyleyişi sürdüren veya vezin ve kafîye gereği yer alan örnekler kapsam dışında bırakılmıştır. Bu tercih, dışarıda bırakılan beyitlerin edebî değer bakımından zayıf olduğu anlamına gelmemektedir. Dolayısıyla örneklem, rastgele bir seçimden ziyade temsil niteliğini esas alan, makalenin ana eksenini dağıtmayacak şekilde sınırlandırılmış bir metin grubundan oluşmaktadır. Bu tercih makaleye bir sistem kazandırmakla kalmaz; dışarıda kalan beyitler için de geçerli olacak bir okuma anahtarı sunmuş olur.

## 1. Süsen ve Servi İçin Kullanılan “Âzâd” Nitelemesinin Botanik Temelleri

Âzâd vasfının servi ve süsen için kullanımı ilk bakışta edebi bir yakıştırma gibi görünse de klasik kaynaklardaki bilgiler bu adlandırmanın botanik kaynaklı olduğuna işaret etmektedir. Bu bölümdeki amacımız terimin mecazî bir ifade olmasından ziyade somut bitkisel özelliklere dayanıp dayanmadığını; yani “âzâd”ın hangi fiziksel nitelikler sonucunda bu iki bitkiye atfedildiğini göstermektir. Bu ilişkiyi kurmak aynı zamanda azadeliği bu bitkiler aracılığıyla somutlaştıran beyitleri daha iyi anlamayı sağlayacaktır ki çalışmamızın bir diğer amacı da azad olarak anılan bu iki bitkiden hareketle özgürlük kavramına bir bakıştır.

İbnü’l-Baytâr’ın (ö. 1248) *el-Müfredât*’ında süsenin üç farklı türünden söz edilmekte, bunlardan beyaz renklisine “âzâd” adı verildiği bilgisi yer almaktadır (1992, 3/57). Bu kayıt, süsenin “âzâd” olarak anılmasının edebî bir yakıştırmadan ziyade doğrudan botanik sınıflandırmaya dayandığını düşündürmektedir. Nitekim *Tâcü’l-‘Arûs*’ta, cevher vezninde sevsen telaffuzuyla verilen kelimenin Arapçaya

Farsçadan geçtiği belirtilmiş; birçok türü olan bitkinin beyazına âzâd dendiğini ve bunun en makbul tür olduğu bilgisi verilmiştir (Zebîdî, 1992, 18/278).

Klasik kaynaklarda beyaz çiçekleriyle anılan bu süsen türü günümüzde “ak süsen” adıyla anılan *Iris florentina* L olmalıdır; bazı kaynaklarda *Iris albicans* adıyla da bilinmektedir. 30-60 cm boylarında, kılıçsı yaprakları her dem yeşil, basit gövdeli ve ucunda iki çiçeği bulunan bir bitkidir (Türkiye Florası, t.y.) Dünyadaki en gezgin iris türlerinden biri olan bu bitki, Arap Yarımadası’ndan Anadolu’ya, Akdeniz Havzası’ndan Meksika’ya kadar yayılmıştır; bu sıra dışı yayılım, Müslümanların mezarlarına dikilmesi geleneğiyle açıklanmaktadır (Dykes, 1924, 181).

Süsen-i âzâd hakkında klasik Farsça sözlüklerde verilen bilgiler ona neden bu adın verildiğini anlamamız için fikir verebilir. *Ferheng-i Şu’ûrî* süsenin âzâd vasfı ile anılmasının nedenini bir dala bağlı olmaktan uzak oluşu ile açıklar (Şu’ûrî, 2019, 1/382). Beyaz çiçekli *I. florentina*, eflâtun-mor veya mavimsi çiçekleri olan *I. germanica*’dan farklı olarak dalsız gövdelidir; yine mezarlıklarda dikilen *Iris kashmiriana*’dan dalsız olması ile ayırt edilmektedir (Doğan t.y.).

Serv-i âzâd adında keskin ve net bir servi türünden bahsedilmemekle birlikte bu adlandırmanın da botanikle ilgili bir çıkış noktası vardır. *Şu’ûrî*’de verilen, dalları baştan aşağı eşit, bedeni düzgün ve yüksek, meyvesiz ağaçlara âzâd dendiği bilgisi bu anlamda yol göstericidir (Şu’ûrî, 2019, 1/382). Ak süsenin her dem yeşil yaprakları, dalsız gövdesi nasıl bir yandan diğer türlerden ayrılan botanik bir özellikse, servinin her dem yeşil yaprakları, bu düzgün, meyvesiz ve yüksek biçimi de onu azat kılan somut bir niteliktir. Bu durum kadim düşüncede özgürlük kavramının bağlardan ve kusurlardan uzak olma anlamı taşıdığına da işaret etmektedir.

Tokadî Mustafa Efendi’nin (ö. 1782) kaleme aldığı *el-Kânûn* tercümesi *Tahbîzu’l-Mathûn*’da yer alan bir bilgi âzâd adlandırması için bize fikir vermektedir. Eserde beyaz süsene âzâd dendiği bilgisi yer almakta, ancak serv için böyle bir ayırım yer almamaktadır (2018, 510; 515). Bununla birlikte âzâd-dıraht (*Melia azedarach* L.) tesbih ağacı, maddesinde bu isimlendirme hakkında bir dipnot yer almaktadır. Burada “Kadîm olan nesneye kimse taarruz etmemekle âzâde olmuş olur” açıklaması yer alır (Tokadî, 2018, 137). Bu açıklamadan, kadimliği sebebiyle dokunulmaz, hürmet gören, kendi hâlinde bırakılmış ağaç olduğu anlamı çıkarılabilir. Nitekim bitkilerin Türk kültüründeki yeri üzerine yapılmış kapsamlı bir doktora tezinde bu ağacın epitetinin karşılığının özgür ağaç/soyul ağaç olduğu tespiti yer alır (Doğan, 2023, 174). Aynı araştırmacının bitkiler üzerine hazırladığı sitede ise Pers krallarını tahta oturma törenlerinde kullanılan ağaçlardan olduğu ihtimali üzerine durulur (Doğan, ty). Buradan hareketle servinin yemiş vermeyişi, gölgesinin dar oluşu –ki aşağıdaki beyit örneklerinde göreceğiz- gibi nedenlerle servi için âzâd sıfatının dokunulmazlık anlamı içerdiği de söylenebilir.

Werner Schmucker’in, Taberî’nin (ö. 861) İslam dünyasının en eski tıp ansiklopedilerinden biri olan *Firdevsü’l-Hikme* adlı eserinde geçen bitkisel ve mineral ilaç maddelerini ele aldığı çalışmasında servi ağacının *serv-i âzâd*, *serv-i sehî* ve *serv-i nâz* olmak üzere üç türünden söz edilir. Ancak bu türlerin ayırt edici özellikleri hakkında herhangi bir bilgi verilmez (Schmucker, 1969, 234). Benzer şekilde, Iranica ansiklopedisinde Farsça sözlüklerde geçen *serv-i sehî*, *serv-i nâz*, *serv-i âzâd* gibi adların tanımlarının belirsiz olduğu bilgisi yer alır (A’lam, 1993).

Bu türlerin ayırt edici özellikleri hakkında tespit edebildiğimiz en net bilgiler Hafîd Efendi'nin (ö. 1811-12) *Galatât*'ında yer almaktadır. Eserin konusu galatât yani dilde yanlış telaffuzu yaygınlaşan kelimeler (mesela serv'in servi şeklinde telaffuzu) olsa da kelimeler hakkında verilen dini, tarihi, toplumsal ve folklorik bilgiler esere ansiklopedik bir hüviyet kazandırmıştır. Bu yönünü servi maddesinde de görürüz. Servinin iki türü olduğu açıklandıktan sonra dalların şekline göre bir açıklama getirilmiştir. Burada verilen bilgilere göre servinin dalları dağınık ve her tarafa yayılan türüne Türkçede *erkek serv*, Farsçada *serv-i nâz*; dalları düz, birbirine yakın ve baştan aşağı düzgün ve ölçülü olanına Türkçede doğrudan *serv*, Farsçada ise *serv-i âzâd* denir. Bu ikinci türden aşılama yoluyla yetiştirilen, iki büyük dalı bulunan serviye ise *serv-i sehî* denir (Hafîd, 2018, 240; Zülfe, 2011, 179).

Hafîd Efendi'nin verdiği bu kıymetli bilgileri modern bilim açısından değerlendirecek olursak; öncelikle modern taksonomide tür belirlemek için yalnızca dal şeklinin çoğunlukla yeterli olmadığını görmek gerekir. Bitki türleri ayrılırken çiçek yapıları, yaprak ve tohum özellikleri, hatta ayrıntılı DNA analizleri göz önünde tutulur. Dolayısıyla Hafîd Efendi'nin sunduğu ayırım modern taksonomide tür düzeyinde değil, varyete ve kültivar düzeyinde değerlendirilebilecek farklılara dayanır. Buna göre, doğal yayılış alanı İran, Türkiye ve çeşitli Akdeniz ülkeleri olan *Cupressus sempervirens* (servi) türü günümüzde dallanma biçimine göre iki temel varyete veya kültivar altında tanımlanmaktadır: *Cupressus sempervirens* var. *horizontalis* ve *Cupressus sempervirens* 'stricta' (Oregon State University, 2025). İlki doğada yabani olarak bulunabilen, dalları yatay formada yayılan servi ağaçlarını ifade ederken; ikincisi dalları bitişik ve yukarı doğru uzayan, insan eliyle yetiştirilmiş kültür ürünü servi ağacıdır. Bu bilgilerden hareketle, *serv-i âzâd* için modern tanım tercih edecek olursak *cupressus sempervirens* 'stricta' adlandırmasının büyük ölçüde karşılık geldiğini söylemek mümkündür.

## 2. “Âzâd” Kelimesinin Anlam Çerçevesi ve Bitkilere Yansımaları

Klasik Farsça sözlüklerde süsen ve servinin âzâd olarak adlandırılması etrafında çeşitli yorumlar da geliştirilmiştir. Hasan Şu'ûrî (ö. 1693-94) tarafından hazırlanan *Ferheng-i Şu'ûrî*'deki *âzâd* maddesi bu konuda ayrıntılı ve ilginç bilgiler sunar (2019, 1/382). Altı anlamı bulunduğu söylenen kelime için verilen ilk ve temel karşılık bağımsız olmaktır. Bunun da farklı bağlamlarda kullanıldığına dikkat çekilmiş; bağımsızlığın hem manevî (dinî yükümlülüklerden ve beşeri zorunluluklardan azat olmak) hem de maddî (kölelik bağından kurtulmak) yönüne işaret edilmiştir. Bunun ardından servi ve süsenin âzâd olarak anılmalarını sebep ve şartlara bağlı kalmamaları ile açıklar. Mevlânâ'nın (ö. 1273) bir beytini örnek olarak sunar: “Rabbin kimdir? Seni mutlu edip servi ve süsen gibi hiçbir şeye muhtaç etmeyendir.”<sup>1</sup>

<sup>1</sup> Şu'ûrî, iki farklı beytin mısralarını tek bir beyit gibi vermiştir. Bu beyitler Mevlânâ'nın “Ben kimin mevlâsı, efendisi isem Alî de onun efendisidir.” hadisini açıkladığı bölümde geçmektedir: “Mevlâ kimdir? Seni azadeden, ayağındaki kulluk pırangasını çözüp atan! Hürlük yolunu gösteren peygamberliktir. Müminler peygamberlerden azatlık bulurlar. Ey inananlar, sevinin. Selvi gibi, süsen gibi hür olun.” (Mevlânâ, 1995 6/359). Mevlânâ, burada mevlâ kelimesinin ‘kölesini azat eden efendi’ anlamına dikkat çekmiştir. Peygamberler ve onun varisi olan âlimler insanları arzularının tutsağı olmaktan kurtarırlar. Bu bitkiler, sonbaharın yaprak dökümü ve kışın dondurucu şartları karşısında bile yeşilliğini

Müellif, daha sonra servinin âzâd olarak nitelendirilmesine yönelik edebî örnekler sunar. Serviye azad denilmesinin birkaç yönü olduğunu söyledikten sonra Hâtifi'nin (ö. 1521) *Leylâ vü Mecnûn* mesnevisindeki bir anlatıya işaret eder. Eserde, Mecnun bir gün bir bahçıvanın uzun ve düzgün yapılı bir servi ağacını kesmek üzere olduğunu görür. Bu serviye Leylâ'nın endamına benzettiği için bahçıvana yalvarıp yakarır, sahip olduğu paha biçilmez bir lâl taşını ona vererek ağacı kesilmekten azat eder. Ağaca böylece serv-i âzâd denir, bu ifade zamanla yaygınlaşarak bütün servilere ad olur.<sup>2</sup>

Ardından Sa'dî-i Şirâzî'nin (ö. 1292) *Gülistân*'ından bir alıntı sunar. Buna göre, bir bilgeye Allah birçok meyveli ağaç yaratmışken hiçbirine âzâd denmez de servinin hiçbir meyvesi yokken ona âzâd dendiği sorulur. Bilge de “Diğer ağaçlar kimi zaman meyve verir kimi zaman da yaprak döker. Servi ise her daim güzel ve tazedir. Bu yönüyle belâlardan uzaktır; âzâd denilmesinin nedeni budur.” yanıtını verir. Müellif bu alıntının ardından Sa'dî'nin bu anlama işaret eden “Elinden geliyorsa meyveli ağaç gibi cömert ol! Elinden gelmiyorsa servi gibi azat/kayıtsız ol!” anlamındaki bir beytini ve ardından aynı şairin “Serviye “Hiçbir meyve vermiyorsun” denince servi “Kayıtsız/âzâd olanların eli boşdur” dedi.” anlamındaki beytini sunar (Şu'ûrî, 2019, 1/384).

*Gülistân*'dan alıntılanan, bilgenin servinin âzâd olarak anılışını açıkladığı bu anlatı, *Burhân-ı Kâti*'de da alıntılanmıştır (Mütercim Âsım, 2000, 33). Servinin bu yönü “televvün ve inkılâbtan beri” ifadesiyle yorumlanır ve bu âzâdelerin sıfatı olduğu söylenir. ‘Renk değiştirme; bir durumda kalmayıp hâlden hâle geçme, sebatsızlık’ anlamlarına gelen televvün aynı zamanda tasavvufî terimlendendir. Sâlikin sürekli başka hâller kazanması anlamındadır; Hakk'a ulaştığında bir hâlde sabit kalır ki buna da temkin denir (Ceyhan, 2011, 40/409-410).

Kaynaklarda sunulan bu değerlendirmeler, kurtarılmışlık, kayıtsızlık, eli boş olmak, daimi istikrar hâli gibi çok yönlü bir anlam yelpazesi sunmaktadır. Bu yorumlar, bitkilerin botanik durumlarından ortaya atılan âzâd kavramının tasavvufî bir hürriyet anlayışına doğru genişlediğini göstermektedir. Bu durumda tasavvufun hürriyet anlayışına bir göz atmak gereklilik arz etmektedir.

### 3. Tasavvufta Azadelik Anlayışı

Tasavvufta hürriyet kavramı, geleneksel anlamından farklı ve derin bir mânevî boyut taşır. Bu anlayışa göre gerçek özgürlük, insanın nefsinin arzularından, dünyevî bağlardan ve mâsivâdan kurtularak yalnızca Allah'a kul olabilmesidir. Hürriyet, kişinin içsel yolculuğu olan “seyrû sülûk”taki nihai hedeflerden biri, hatta son makamı olarak görülür; zira birey, ancak her türlü geçici tutkunun esaretinden âzâd olduğunda, hakikî varlığını keşfedip Rabbi'ne tam bir teslimiyetle varabilir. Bu yönüyle sûfî düşüncede hürriyet, dışsal sınırlamaların

ve dik duruşunu kaybetmez. Peygamberlerin azat ettiği insanlar da böyledir (Mevlânâ, 2006, 13/207-208).

<sup>2</sup> Tespitlerimize göre bu anlatı Türkçe *Leylâ vü Mecnûn* mesnevilerinden yalnızca Sevdâ'î'nin eserinde, “Mecnûn Bâğa İrüp Servi Âzâd İtdügidür” başlığını taşıyan bölümde, 1016–1042 beyitlerde aktarılır. Hâtifi'nin eklediği on üç motiften dokuzunun Sevdâ'î'nin metninde de yer alması, Sevdâ'î'nin eserinde onu örnek aldığını gösterir. Beyitler için bk. (Bayak, 2019, 114-115) Sevdâ'î ile Hâtifi arasındaki motif benzerlikleri konusunda bk. aynı eser, 11.



#### 4. Şairlerin Dilinde Azadelik Simgesi İki Bitki: Servi ve Süsen

Bu bölümde, klasik Türk şiirinde “âzâd” sıfatıyla anılan servi ve süsenin, şairlerin dilinde nasıl bir azadelik imgesi hâline geldiği ele alınacaktır. Her iki bitkinin fizikî özelliklerinden hareketle kurulan bu imgeler, şiirde zaman zaman benzer, zaman zaman ise birbirini tamamlayan anlam bağamları içinde işlenmiştir. Bu çerçevede önce servi, ardından süsen örnekleri üzerinden azadelik tasavvurunun şiirdeki görünüşleri değerlendirilecektir.

##### 4.1. Dünyevî Kayıtsızlıkla Kazanılan Azadelik

Şairler, dünyayı bir bahçeye, her biri farklı şahsiyete sahip insanoğlunu ise o bahçedeki çeşit çeşit bitkilere benzettirler. Kimileri eğilip bükülür, kimileri kolayca sararıp solar. Böyle bir dünyada gerçek özgürlüğe kavuşmak için bu bahçeden yüz çevirmek gerekir. Bu anlayışa göre özgürlük bir şeyleri elde etmekten değil; terk etmekten, el etek çekmekten doğar. İnsan bu sayede yücelir. Bu yüceliş ve kayıtsızlığın en kusursuz timsali ise, hiç şüphesiz, başını eğmeyen, rüzgâra karşı direnen ve hiçbir güle boyun eğmeyen servi ağacıdır. Nitekim Sehâbî, bu dünya bostanından el çekerek servi gibi ”ser-firaz” ‘başı dik, seçkin’ bir azadelige ulaşmanın yolunu şu şekilde ifade eder:

*El çeküp âzâde olgıl bûstân-ı dehrden*

*Serv-veş ger olmağ istersen Sehâbî ser-firâz* (Bayak, 2017, 80)

Sehâbî’nin (ö. 1564) beytinde, servinin dallarının yukarı doğru uzanışı, başının yukarıda oluşu onun dünyadan el etek çekerek yüceldiği şeklinde yorumlanmıştır. Benzer bir biçimde Ravzî (ö. 1600’den sonra) azadeligi dünyadan etek çekip mevsimlerin getirdiği değişkenlik rüzgârlarından etkilenmemekle tanımlar:

*Dâmenüñ eyle keşide bu cihân bâğından*

*Serv-i âzâd-sıfat bâd-ı hazândan el çek* (Aydemir, 2017, 300)

Atâyî’ye (ö. 1635) göre rüzgârın ağaçları eğmesi gibi minnet duygusu da insanı cahil kişiler karşısında boyun eğmeye mecbur bırakabilir. Şair, gönline bu dünya bağına azade geldiğini hatırlatarak minnet rüzgârına kapılıp nâdâna, yani incelikten yoksun insanlara asla baş eğmemesi gerektiğini öğütler. Servinin rüzgârda eğilmeyişi onun doğasında vardır; insan da azade servi gibi dünyaya özgür olarak gelmiştir. Şair, minnetin insanın doğuştan sahip olduğu hürriyete aykırı düştüğünü vurgular:

*Bâd-ı minnetle sakın nâ-dâna kılma ser-fürû*

*Sen bu bâğa serv-veş âzâde geldüñ ey gönül* (Karaköse, 2017, 205)

Atâyî’nin cahillere boyun eğmeme ilkesi Emrî’de (ö. 1575) biraz daha yoğun bir azadelik ilkesi olarak karşımıza çıkar. Emrî’ye göre insan, başkalarına hizmet uğruna kendini tüketmemeli, şimşir ağacı gibi sararıp solmamalıdır. Bunun yerine servi gibi daima yeşil ve diri, vakar sahibi olmalıdır. Şair bu tavrı yeşil aba giymekle somutlaştırır. Zira kalın ve kaba kumaştan üretildiği için maliyeti düşük ve gösterişsiz bir giysi olan aba dervişler veya dervişâne sade bir hayat yaşayanlar tarafından tercih edilirdi (Öztoprak, 2010, 122):

*Hıdmet içre kendüñi zerd eyleme şimşâd olup*

*Egnüñe yeşil ‘abâ gey serv-veş âzâd olup* (Saraç, 2002, 60)

Emrî'nin bu tavsiyesi hizmetten kaçınmak değil menfaatler uğruna insanlara hizmet ederek kendini paralamaktan uzak durmaya yöneliktir. Bunun için de sade ve gösterişsiz bir hayatı tercih etmenin gerektiği ima edilmiştir.

Bu dervişane kayıtsızlık ve toplumsal statüden arınma arzusu, melâmet hırkasını giyen şairlerde en üst seviyeye ulaşır. Melâmîler, dış görünüşlerinden iç hâllerine intikal edilemeyecek bir gizliliği esas alırlar; gerçek durumlarını sezdirmemek adına toplum içinde ayırt edilmemeyi, hatta nefislerini kırmak için bazen kınanacak fiiller işlemeyi tercih ederler (Bolat, 2004, 10). Beyânî'nin aşağıdaki beyitte net bir söyleyişle dile getirdiği bu düşünceye göre neşe ve azadelik, dış dünyadaki mevkide değil, rintçe bir yaşamın içindedir:

*Biz melâmîlerdenüz mey-hânedür gülzârumuz*

*Serv tek âzâde vü gül gibi şâd u hurremüz* (Başpınar, t.y., 278)

Dış görünüşe kayıtsızlık gösteren bu anlayış Sâkıb Dede'de (ö. 1735) daha da netleşir. Ona göre, yaz kış tek bir kıyafet ile yetinen kişinin gönlü servi gibi azade olur ve telaştan kurtulur:

*Bir kabâya kim ki hursend ola her sayf u şitâ*

*Serv-veş âzâde-dil vâreste-i teşvîş olur* (Tanrıbuyurdu, 2018, 310)

Bu düşüncenin en veciz ifadelerinden biri ise Nâbî'ye (ö. 1712) aittir. Şair, azadelik isteyen gönle seslenerek ona azadelik yolunu gösterir. Azade selvi ne giyeceğim derdine düşmez, ona bir ömür boyu bir kıyafet yeter:

*Murâd âzâdelikse ey gönül geç câme kaydından*

*Tamâm-ı 'ömre dek bir câme besdür serv-i âzâde* (Bilkan, 1997, 1047)

Beyitte, azadelige ulaşmanın ilk şartının "câme kaydı"ndan yani giyim-kuşam, dış görünüş gibi dünyevî kayıtlardan geçmek olduğu vurgulanır. Bir ömür boyu tek bir kumaşa/elbiseye razı olmak servi gibi âzâde olmak için yeterli görülmüştür. Bu noktada servinin "bir câme" ile yetinmesi, onun her dem yeşil oluşunun, yani kışın yaprak dökmeyip tek bir yeşil elbiseyle yaz-kış dimdik durmasının şiir dilindeki iz düşümüdür. Tıpkı insanın mevsimlere göre renk değiştiren elbiseler giymek yerine kanaatkâr ve sabit bir duruş sergilemesi gerektiği gibi, servi de mevsimlerin getirdiği dönüşümlere aldırış etmeden tek hâliyle var olur. Bu yönüyle "âzâd" vasfı, bitkinin botanik bir özelliğinden hareketle inşa edilmiş, derin bir ahlakî ve tasavvufî anlam katmanına dönüşür.

Servi gibi dünya bağından etek çekme tavrı, vahdet hâline eriştiğinde bütün varlıklardan el etek çekme hâlini alır. Beyânî'nin (ö. 1597) ifadesine göre bu tavır insanı bütün kayıtlardan, bağlardan azade (âzâde-kayd) bir makama ulaştırır:

*Hâsılı âzâde-kayd-ı gülsitân-ı vahdetem*

*Cümleden dâmen-keşide serv-i gülzâram hele* (Başpınar, ty, 511)

Vazgeçiş, terk ediş, bağlardan kurtuluş ve nihayet hiçbir eşiğe dayanmayacak bir hâle erişmek; Beyânî bunu nihai basamak olarak görür:

*Fârîğ u âzâde-kayd oldum Beyânî serv-veş*

*Târikem bir âsitâna istinâdum kalmadı* (Başpınar, ty, 511)

Burada “âsitân” ‘kapı eşiği’, mecazen sığınma ve yönelme yeridir. Şair, artık hiçbir kapıya dayanmadığını söyleyerek mutlak bağımsızlık ve teslimiyet arasındaki ince çizgide durur. Bu beyit bütün aidiyetlerden azad olmanın ifadesidir.

Tasavvufta insanı Hak’tan alıkoyan yani manevi yükselişe engel oluşturan şey maddeye ve nefsin arzularına yönelten bağlardır. Bu bağların her birine ‘alâka, tümüne ‘alâ’ik veya te’alluk denir. Sûfî gelenekte bu bağlardan kurtulma tavrı ise *kat’-ı ‘alâ’ik*, yani “dünya ilgilerini kesmek” olarak adlandırılır. Servinin çalı çırpıya ilişmeyişi, meyve vermeyişi, dallarının yukarı doğru uzanışı alâ’ikten bağıni kesmiş insanın simgesidir. Atâyî, çalı çırpıya benzettiği dünya beklentisinden (hâr u has ümmîdi) terk edip servi gibi azade olacağını söyler:

*‘Atâyî pâ-y-bend olmaz bize hâr u has ümmîdi*

*Misâl-i serv olup âzâde kurtulduk ‘alâ’ikden* (Karaköse, 2017, 227)

Hem ‘yük’ hem de ‘yemiş, meyve’ anlamındaki *bâr* kelimesi ta’alluk ile ilişkilendirilmiştir. Âgâh (ö. 1728) bu yükten kurtulan kişinin, zarafet ve ölçülülük içinde azâde olacağını söyler:

*N’ola ger bâr-ı ta’allukdan olursak hâlî*

*Serv-i ra’nâ gibi âzâde vü mevzûn oluruz* (Akpınar, 2017, 126)

Yemişle yüklü olmayı *bâr-ı mihnet* ‘mihnet yükü/meyvesi’ ifadesiyle dile getiren Atâyî, “emel dalımı” keserek bu yükten kurtulduğunu söyler. Şair, artık dünyadan ne bir lütuf meyvesi ne de bir yeşil yaprak gördüğünü belirterek dünyevî beklentilerden tamamen sıyrılmış olduğunu ifade eder.

*Emel şâhın kestüp âzâde oldum bâr-ı mihnetden*

*Ne çarhuñ mîve-i lutfın ne bir berg-i terin gördüm* (Karaköse, 2017, 215)

Hâletî, (ö. 1631) dünya nimetlerinden vazgeçiş hâlini, kökleri Karun hazinesine bile ilişmeyen bir azade servi ile betimler. Bu tavra sahip olmak için “fenâ” kavramına işaret eder:

*Serv-i âzâd-ı çemen-zâr-ı fenâyuz şöyle kim*

*Varsa Kârûn gencine hergiz ilişmez rîşemüz* (Kaya, 2017, 352)

Hâletî’nin kökleri Karun hazinesine bile ilişmeyen azade servisi fenâ hâlinin sembolü iken; Mu’îdî’de (ö. 1546 ile 1569 arasında) azade süsen, bu anlayışın rindâne bir kayıtsızlığa dönüştüğü bir tavrın sembolü olmuştur. Azadelîğin yanı sıra suskunluk, bilgelik, zarafet, sadakat gibi değerleri simgeleyen süsen<sup>5</sup> (Yılmaz, 2025, 347) bu beyitte kendi hâlinde kabak çeken bir rinde benzetilmiştir.<sup>6</sup> Beyitteki “âzâde oturup kabak çekmek” ifadesi rindlerin dünyadan

<sup>5</sup> Süsenin klasik Türk şiirindeki anlam dünyasının kapsamlı bir incelemesi için bahsi geçen çalışmaya bakılabilir.

<sup>6</sup> Kabak, hindistan cevizi kabuğundan yapılmış susuz bir nargile türüdür. Anadolu’da seyahat eden derviş ve abdallar, bellerine matara benzeri bir su kabağı asarlardı. Torbalarında ise icabında nargile hâlini alan ve abdalın esrar çekmek için kullandığı bir alet bulunurdu ki buna da kabak ve bununla esrar içmeye kabak çekmek denilirdi (Onay, 1992, 181-256). Süsenin kabak ile anılışı onun mitolojik dönemlerden beri içecek sunumu ile ilişkilendirilmesinden kaynaklanmış olabilir (Yılmaz, 2025, 352). Bu ilişkilendirilmede süsenin dil ile ilişkilendirilmesi, renginin duman gibi beyaz olması ve saplarının kabak çubuğuna benzetilmesi de etkili olmuştur.

kopuk keyifli bir tefekkür hâline dalmalarını simgeler. Dünyevi bağlardan kurtulmuş abdalın vecd dolu kayıtsızlığı süsen ile temsil edilmiştir: eğilmez, konuşmaz, kendi hâindedir.

*Bendeyem ol rinde ki süsen gibi*

*Oturup âzâde kabağın çeker* (Tanrıbuyurdu, 2018, 127)

‘Âlî, (ö. 1600) insan bedenini dünyevi bağlarla çevrili bir serviye benzetmiştir. Bu bağlardan kurtulduğu takdirde sevgilinin mahallesinde kendisine âzâde bir yer bulabileceğini söyler:

*Vücûdum servini bend-i ‘alâ’ ıkdan rehâ kılsam*

*İderdüm kendüme kûyuñda bir âzâde yir peydâ* (Aksoyak, 2018, 145)

Pertev, (ö. 1807-8) varlık bağlarından kurtulma düşüncesini, yukarıda bahsettiğimiz tasavvuftaki terk-i dünya terk-i ukbâ anlayışına taşır. İki âlemin kayıtlarından azade olduğunu söyleyerek bir servi gibi kar ve çiğ tanesine ihtiyaç duymadığını dile getirir. Servinin kar ve çiğden etkilenmeyişi, varlığa karşı bir tasavvufi kayıtsızlık sembolüdür.

*Âzâde-serüm kayd-ı dü-‘âlem neme lâzım*

*Serv-i çemenem berf ile şeb-nem neme lâzım* (Bektaş, 2017, 370)

Gülşehrî’nin (ö. 1317’den sonra) *Mantku’-t-Tayr*’ında cömertliğin güzelliği anlatılırken “eli boş” oluşu yönüyle azade servi örnek gösterilmiştir. Hüdhüd, mal ve mülke aşırı bağlanmamak gerektiğini, bunların zaten harcanmak için var olduğunu söyler ve bunu şarap içenin sarhoş olmasının kaçınılmazlığıyla örneklendirir. Ardından servinin ancak “âzâd” ve “eli boş” olduğunda serviye yaraşır bir hâlde bulunduğunu ifade eder:

*Ger mey içen şarda sermest olsa yig*

*Servi âzâd u tehî-dest olsa yig* (Yavuz, 2007, 220)

## 4.2. Doğruluk ve İstikametle Kazanılan Azadelik

Klasik şiirde âzâdelik yalnızca bağlardan kurtulmakla değil, doğruluk (râstlık) ve istikamet üzere bir hayat sürmekle de ilişkilendirilmiştir. Bu anlayışta azadelik, keyfi bir başıboşluk değil; tam tersine doğruluk sayesinde kazanılan bir manevî soyluluk hâlidir. Servinin eğilmeden hep yukarıya doğru uzanması doğruluk ve istikametle güçlü bir görsel karşılığıdır. Servi üzerinden aktarılan bu iki kavram, bir insanın hem iç dünyasında (râstlık) hem de bu dünyadaki yolculuğunda (istikamet) nasıl olması gerektiğini tarif eder. Revânî’nin (ö. 1523-24) Yavuz Sultan Selim (salt. 1512-1520) övgüsünde yazdığı *serv* redifli kasidede geçen bir beyit bu anlayışı yansıtır. Şair, servinin azadeler arasında öne çıkışını onun doğrulukla şöhret kazanması ile açıklar:

*Âzâdeler içinde ser-âmed olur midi*

*Doğruluğ ile bulmasa ger iştiâr serv* (Avşar, 2017, 148)

Şair, bir başka beytinde aynı bakışı yansıtır. Azadeler arasında yüce bir kadre sahip olmak için servi gibi doğru olmak gerektiğini söyler. Servinin boyu yüksektir; ancak onu özel kılan doğruluğudur:

*Âzâdeler içinde irer kadr-ı ‘âliye*

*Serv-i sehî gibi şu ki yolında togrıdur* (Avşar, 2017, 255)

Zâtî (ö. 1546) ise muhatabına, tabiatının “istikamet ülkesinin padişahı” olduğunu söyler; azâde servi de bu padişahın azat edilmiş kölesidir:

*İstikâmet ilinüñ pâdşehidür tab ‘uñ kim*

*Serv-i âzâd anuñ bendesidür oldı ‘atık* (Kurtoğlu, 2017, 109)

Şeyhî, (ö. 1431) hadis olarak da nakledilen “Kurtuluş doğruluktur.” sözünden (Yüceer, 2011, LXXIX) hareketle muhatabına “Servi boyun nasıl azade olmasın? Doğru olan daima kurtulmuştur.” demektedir. Râst ‘doğru’ ile reste ‘kurtulmuş’ arasındaki cinas-ı nakıs, doğruluk ile kurtuluş arasındaki sebep sonuç ilişkisini ses benzerliği düzeyinde pekiştirmektedir.

*Nice olmaya serv-kaddiñ âzâd*

*Çün râst olur hemîşe reste* (Biltekin, 2018, 67)

Mâhir (ö. 1843) ise istikamet bostanında servi gibi sabitkadem olanın hazan rüzgârından etkilenmeyeceğini söyler. Doğrulukta sebat eden kişi hazan rüzgârlarından yani değişimin, çözümlenin sembolünden azade olur:

*Bûstân-ı istikâmetde olan sâbit-kadem*

*Servveş âzâdedir bâd-ı hazândan dem-be dem* (Batğı, 2017, 122)

Sonuç olarak, doğruluk ve istikamet klasik şiirde özgürlüğün ahlâki temellerinie işaret etmektedir. Servi ise bu iki değerın simgesi olmuştur.

### 4.3. Maşuğa Bendelikle Kazanılan Azadelik

Klasik şiirin belki de en derin paradokslarından biri azadelığın gönüllü kul olmakla ilişkilendirilmesidir. Artık özgürlük bağlardan kurtulmakla değil sevgiliye bağlanmakla elde edilir. Bu gelenekte sevgiliye bende olmak aşağılayıcı bir durum değil aksine manevi yükselişin bir adımıdır. Zira sevgiliye teslim olmak insanı benliğinden, bencilliğinden ve türlü türlü dünyevî bağlardan azade kılar. Şairler bu karmaşık ve ince fikri daha somut ifade etmek için serv-i âzâda bende olma metaforuna başvurmuşlardır. Hecrî'nin (ö. 1557) “Serv-i azadın zülûflerine boynu bağlı kul olanlar bugün azadedir.” sözü bunun net bir ilanıdır:

*Gülşen-i devrânda sen serv-i âzâduñ*

*Bugün boynu bağlı kul olanlar zülfine âzâdedür* (Zülfe, 2016, 75)

#### 4.3.1. Maşukun Servi Boyu Karşısında Bir Teslimiyet İfadesi

Kişiye bendelikten azadelığe ulaştıran bu sürecin ilk adımı sevgilinin güzelliğinin -ki bunun en belirgin göstergesi servi boyudur- karşısında duyduğu hayranlık ve acizlikle atılır. Beyânî sevgilinin fidan boyunu gönlüne dikenin heves bağında servi gibi azade olacağını söyler:

*Bâğ-ı hevesde serv-veş âzâd olur yürür*

*Her kim nihâl-i kaddüñi hâtır-nişân eder* (Başpınar, 157)

Beyitteki “bâğ-ı heves” ifadesi, arzuların bahçesini; “âzâd yürümek” ise bu arzulara esir olmadan sevgilinin yolunda ilerlemeyi temsil eder. Yani sevgiliye yönelmiş bir kul aslında dünyevî heveslerden özgürleşmiştir.

Sehâbî, azade ruhlu kişilerin servi boya köle oluşunu aşkın ontolojik üstünlüğüne örnek olarak sunar. Buradaki “mihir-i hüsn” (güzellik güneşi) ifadesi de sevgilinin ilahî nura yakın bir güzelliğe sahip olduğunu düşündürür.

*Mihir-i hüsnüñ vâlihidir sâye-veş üftâdeler*

*Serv-kaddüñ bendesidür dünyede âzâdeler* (Bayak, 2017, 47)

Azade serviye köle olmakla ifade edilen aşkın üstünlüğü konusu Ahmed-i Rıdvan'da (ö. 1528-1538?) daha vurucu bir ifadeyle dile getirilmiştir. Şair, cennet ağacı olarak bilinen Tuba'nın sevgilinin servi boyuna bende olduğu için Allah tarafından yüce bir makama ulaştırıldığını söyler. Bu beyitte, sevgilinin azade serviye benzeyen boyuna bendelikle, yani aşk ile manevî yükseliş arasındaki ilişki açık biçimde ifade edilir:

*Serv-i âzâduña tûbâ bende olduğı için*

*Îzid-i pâk eyledi anuñ makâmını refî* (Çeltik, 2017, 318)

### 4.3.2. Gamdan Âzâd Olmak

Sevgiliye bağlılık âşığı dünyevî kederlerden kurtarır; çünkü hakiki azadelik tüm bağlardan kurtuluşla mümkündür. Kendisini sevgiliye bağlayan âşık dert ve keder bağından kurtulur. Beyânî, âşıklar için kederden azade olma yeri olarak servi boyun gölgesine işaret eder:

*Gördük ey gonça yüzüñ mesrûr u dil-şâduz bugün*

*Sâye-i serv-i kadüñde gamdan âzâduz bugün* (Başpınar, ty, 441)

Mostarlı Ziyâ'î'nin (ö. 1584) ifadesiyle gönlü kuşatan kederden, dinmeyen gözyaşından ve kederden kurtaracak olan İrem bağının servisi olan sevgilidir:

*Göñlüm ihâta kıldı gam yaşum akıtma dem-be-dem*

*Ey serv-i bûstân-ı irem derdüñden âzâd eyle gel* (Gürgendereli, 2017, 143)

Şairler gamı insanı zincire vuran bir bent, bir bağ olarak görürler. Ravzî'ye göre bu gam bağından âşığı kurturacak olan da azade servinin göz ucuyla bir bakışıdır:

*Bend-i gamdan bendeñi ey serv-kad âzâd idüp*

*Bir göz ucuyla nazar kılsañ ne var dil-şâd idüp* (Aydemir, 2017, 174)

Aynî (ö. 1490'dan sonra) de benzer bir yakarıyla serviye hitap eder:

*Dil esîrin vaktidür iy serv âzâd eylegil*

*Bend-i gamda kaldı iy şimşâd-kad şâd eylegil* (Mermer, 2020, 463)

Cenâbî (ö. 1561-62) servi olarak nitelenen sevgilinin gam bağına tutulmuş bendesini bir lütufla yâd etmesini onu bu dertten azat etmesi olarak değerlendirir:

*Lutf-ıla ol serv-i nâzum ben kulın yâd eylemiş*

*Bend-i gamdan derdmendin yine âzâd eylemiş* (Kesik, 2018, 118)

Maşuğun âşığı yâd etmeyip yad yabancı kabul etmesi en büyük derttir. Sürûrî (ö. 1562) için bu dertten kurtuluşun yolu maşuğun onu kul olarak kabul etmesidir:

*Âşinâñam ben seniñ yad itmegil yâd it beni*

*Kul idin ey serv-i nâzum gamdan âzâd it beni*<sup>7</sup> (Ünver, 2020, 288)

### 4.3.3 Maşuğa Bendelikle Kayıtlardan Kurtuluş

Aşkın insanı azade kıldığını kabul eden kadim aşk telakkisine göre maşuğa kul olmakla âşık dünyanın bağlarından azat olur. Yâver'in (ö. 1797-8) beyti bunu açıkça ifade eder:

*Saña fütâde olan ey serv-kad*

*Kayd-ı cihândan dahı âzâd olur*(Üstüner, 2017, 73)

Âşığın kurtulmak istediği bir başka bağ ise akıl bağıdır. Şairler, Arapça ilk anlamı 'deveyi bağlayan ip; zindan; hapis' olan akıl sözcüğünü ayak bağı, köstek gibi anlamlarla iç içe kullanırlar (Zülfe, 2012, 154-155). Zira akıl insanı bağlar; âşığı hakikate ulaştırmaktan alıkoyan bir engeldir. Kurtuluş, bu bağın servi boylunun zülfüne, yani aklın anlayamayacağı bir çekiciliğe ve sırra bağlanmakla mümkündür:

*Bende çek zülf ile 'Âli kuluñ ey serv-i sehî*

*'Akl kaydından o dîvâneyi âzâd eyle* (Aksoyak, 2018, 1121)

Sehâbî, gam yükünün altında beli bükülmüş âşığın gerçekte aşk bahçesinin bir servisi olduğunu ve bu vasfıyla her türlü kayıttan âzâde olduğunu ilan eder:

*Kadd-i 'âşık kim olupdur zîr-i bâr-ı gamda ham*

*Serv-i bâg-ı 'ışkdur her kayddan âzâddur* (Bayak, 2017, 67)

İşte bu azadelik âşığı sıradan bir kul olmaktan çıkarıp mana âleminde sultanlık mertebesine ulaştırır. Klasik şiirde çokça işlenen bir paradoks olan kullukla sultanlığa erişme düşüncesi; azade serviyeye bende olarak sultan olma şeklinde ifade edilir. Atâyî ve Süheylî (ö. 1633-34) bunu şöyle ifade eder:

*'Âlemde şu kim kalur bir serv-i hoş-âzâde*

*Şâhen-şeh-i mülk-i 'aşk olsa n'ola ma'nâde* (Karaköse, 2017, 120)

*Düşüp bir serv-kaddüñ ayagina su gibi dâ'im*

*Kul ol sultân-ı 'ışka sen dahı başuña âzâd ol* (Harmancı, 2017, 234)

Servi boylu güzele gönül veren sadece dertler, dünyevî ilişkiler, akıl gibi bağlardan değil ahiret kaygısından da azade olur. Bu durum, yukarıda belirttiğimiz terk-i ukbâ anlayışının bir yansımasıdır. Zira aslolan ahiret kaygısı değil aşktır. Hâletî, servi ile iki kutsal ağacı, Sidre ve Tubâ'yı karşılaştırır. O azade serviyeye gönül verenin bu ağaçlardan vazgeçtiğini söyler:

*Hevâ-yı Sidre vü sevdâ-yı Tübâ'dan olur fâriğ*

*Gönül viren kişi ey Hâletî ol serv-i âzâda* (Kaya, 2017, 531)

Sonuç olarak, bu beyitler klasik şiirdeki azadelik anlayışının derinliğini göstermektedir. Maşuğa bende olmak âşığı sadece geçici dünyanın bağlarından değil, aklın sınırlarından, benliğin tutsaklığından ve nihayet ahiret kaygısından bile

<sup>7</sup> Yayında ilk mısra "âşinâ kim ben seniñ yâd itmegil yâd it beni" şeklindedir.

azat ederek mutlak ve metafizik bir hürriyete kavuşturur. Serv-i âzâd, aşka bağlanarak bu hürriyete kavuşmanın şiirsel bir sembolüdür.

#### 4. Âzâde Maşuk: Vuslat ve Vefadan Uzak

Klasik Türk şiirinde azadelik yalnızca âşık için değil maşuk için de söz konusudur. Ancak maşuğun azadeligi bambaşka bir boyuttadır. Sevgilinin azadeligi onun ulaşılmazlığını, vefasızlığını ve kayıtsızlığını ifade eder. Servinin yemiş vermeyişi, gölgesinin çok geniş olmayışı, rüzgârlardan eğilmeyişi, her daim aynı kalışı sevgilinin bu tavrını yansıtır. Bu bağlamda serv-i âzâd ifadesi ilgisiz, vefasız sevgiliyi iyi tanımlayan bir ifadedir. Ahmed-i Rıdvân, yemiş yükünden azade olan servide yemiş yerine işveler bittiğini söyler:

*Serv-i nâzuñda yemiş yirine bitmiş şîveler*

*Gerçi ol yükden nigârâ servveş âzâdsın* (Çeltik, 2017, 445)

Ravzî de bağdaki servinin özendiği servi boylu güzelin sevgi ve vefa meyvesinden azade olduğunu hatırlatır:

*Kâmet-i dildâra serv öykünmezidi bâgda*

*Mîve-i mihr ü vefâdan olmasa âzâd ger* (Aydemir, 2017, 242)

Maşuk, sevgi ve vefa yoluna adım atsa bile bu binbir güçlkle olur. Mânî (ö. 1599) o serv-i âzâdın sonunda yola geldiğini bu şekilde ifade eder:

*Reh-i mihr ü vefâya biñ belâ ile kadem basdı*

*Bi-hamdi 'llâh yola geldi hele ol serv-i âzâde* (Demirel, 2017, 141)

Yahyâ (ö. 1582) ise başı yüksekte olan serviye alçak gönüllülük teklif eder. Bu azade tavırlarından bir an vazgeçip kendisine uğramasını ister:

*Göñül alçaklığın itsün diñüz ol serv-i âzâda*

*Düşerse yolu ugrasun bu cây-ı mihnet-âbâda* (Çavuşoğlu, 2023, 423)

Sevgilinin bu kayıtsız şahane yürüyüşü ve âşığı hatıra dahi getirmeyişi, azadeligın getirdiği bir 'başıboşluk' sitemi olarak Hayretî'nin (ö. 1534) mısralarında da yankı bulur. Azadeligi toyluk ile ilişkilendiren şair, körpe olarak hitap ettiği güzelin aşka düştüğünde azade kalamayacağını ima eder:

*Yürürsin şimdi âzâde getürmezsin beni yâda*

*Hele bir boyı şimşâda hevâdâr ol benüm körpem* (Musluoğlu, 2022, 565)

Şair bu beyitte, azadeligi sevgilinin henüz birine gönül vermemiş olmasıyla ilişkilendirir. Sevgilinin "yâd etmemesi", onun herhangi bir duygusal bağa girmemiş olmasından kaynaklanan kayıtsızlığının bir sonucudur.

Atâyî, bu kayıtsız tutumun güzellerin âdeti olduğunu söyler. Güzeller dik başlı ve servi gibi azade olur; âşık ise o servinin gölgesi gibi yerlere kapanır:

*Hûblar ser-keş olur serv-veş âzâde olur*

*Döşenür sâye-sıfat ehl-i dil üftâde olur* (Karaköse, 2017, 184)

Hâletî de azade servinin gölgeden azade oluşuyla sevgilinin ilgisizliğini "Nice yıl etrafında dolaşsam lütfunun gölgesini düşürmez." sözleriyle aktarır:

*Niçe yıl pîrâmenin devr eyleseydüm üstüme*

*Sâye-i lutfın düşürmez serv-i âzâdum benim* (Kaya, 2017, 425)

Pertev, her şüh güzele bir değersiz düşkün âşık gerektiğini söyler ve bunu azade serviyeye bile gölge gerektiğiyle örneklendirir:

*Her şüh bir üftâde-i kem-pâyesüz olmaz*

*Âzâd bile olsa serv sâyesüz olmaz* (Bektaş, 2017, 157)

Bir başka beytinde âşığa merhamet etmeyip ağyara ilgi gösteren sevgiliye “Gezmek kaydından azade olmana rağmen sebepsiz yere kimlerle dolaştın?” sorusunu sorar:

*Kayd-ı reftârdan âzâde iken serv gibi*

*Lâübâli sebeb-i geşt ü güzârûñ kim idi* (Akpınar, 2017, 262)

Fuzûlî'nin (ö. 1556) *Leylâ vü Mecnûn* eserinde Mecnun'un annesi, oğluna benliğini aşka kaptırmaması, kendisini ağırdan satması yönünde öğütler verirken “yükü hafif” oluşu ile bilinen azade serviyi örnek verir. Ona göre azade bir insanın aşkın ruha ağırlık veren yükü altında ezilmesi yakışık almayacaktır. Bu nedenle annesi Mecnun'a, azade bir servi gibi hafif, serbest ve esaretten uzak olması gerektiğini hatırlatır:

*Sen servsen olmagıl girân-bâr*

*Âzâd olagör ne kim giriftâr* (Doğan, 1996, 160)

Sunduğumuz örnek beyitlerden anlaşılacağı üzere, klasik şiirde sevgilinin azadeliği farklı bir boyuttur. Onun azadeliği vefasızlık ve kayıtsızlık olarak tezahür eder; gurur ve kibirle ilişkilendirilir; ulaşılmazlığın ve yüceliğin sembolüdür. Serv-i âzâd benzetmesi sevgilinin bu yönlerinin doğadaki karşılığı gibidir.

#### 4.5. Âşık Servi ve Süsen: Âzâd Görünüp Esir Düşen Varlıklar

Klasik Türk şiirinde azade servi bazen dünyadan el etek çekmiş derviş ruhlu insanın bazen maşuğun ulaşılmazlığının timsali iken bazen âşık konumunda da sunulmuştur. Bu, sevgilinin güzelliğine bütün doğanın hayran olduğu bir anlayışın yansımasıdır. Doğada azadeliği ile bilinen mağrur servi gerçekte sevgilinin boyunun esiri olmuştur. Bu kişileştirmeler şiirdeki keskin paradokslardan birine zemin hazırlar. Görünürdeki azadelik gizli bir esaretin perdesi gibidir. Bu zıtlıkla sevgilinin güzelliği yüceltilmiş olur.

Bâkî (ö. 1600) bu zıtlığı işlediği bir beytinde, sevgilinin servi gibi âzâde oluşunun bir başka ağacı (şimşadı) nasıl kendine kul ettiğini hayretle sorar:

*Bi'llah ey nahl-i ter ol şîve-i reftâr nedür*

*Serv-i âzâduña kul eyledün'a şimşâdı* (Küçük, 2011, 423)

Başka bir beytinde bunu adeta bir kural gibi sunar:

*Kâmetüñ kullugına düşmeyicek*

*Olmadı serv-i hırâmân âzâd* (Küçük, 2011, 193)

Şeyhî ise, servinin uzun oluşunu kıyafet ilmiyle ilişkilendirir. Kıyafet ilmindeki “Uzun boylu ahmak olur” anlayışına dayanarak “Servi senin sanavbere azad (kusursuz) boyunu görüp de kölen olmazsa çok ahmak bir uzun boyludur” der:

*Serv olmaz ise bende gey ahmakdur ol tavîl*

*Kaddüñ sanevberin görüp âzâd u ser-bülend* (Biltekin, 2018, 96)

Nehcî, (ö. 1680) akıp duran suyu zincire vurulmuş bir bende, ayakta saygıyla duran serviyi azade olarak betimler ve “Köle de azat da senin yollarını gözlüyor.” der:

*Serv ayağ üzre turur âb müselsel tolanur*

*Müntazır bâgda hep bende vü âzâd saña* (Aslan, 2007, 121)

Halil Bâhir (ö. 1718) ise servinin başında kavak yelleri var diyerek onun aslında azade olmadığı yorumunu geliştirmiştir:

*Seyr-i çemende kendisin âzâde-ser sanur*

*Servin başında dahu kavak rûzgârı var* (Çapan, 2005, 112)

Servi kadar olmasa da süsen de sevgiliye köle olmuş biri şeklinde karşımıza çıkar. Sehâbî, köle isimlerinin sümbül, gül gibi çiçek adlarından verilmesinden hareketle sümbül ve azade süseni sevgilinin köleleri olarak betimler:

*Oldum esîr bir kadi şimşâda kim aña*

*Sünbül gulâm u süsen-i âzâd bendedür* (Bayak, 2017, 43)

Münîrî (ö. 1521) de süsenin sevgilinin boyuna köle olmakla azadelik kazandığını ve bununla meşhur olduğunu söyler. Burada iki azade bitkiden süsen geçmekte boy ilişkisi de serviyi akla getirmektedir. Bu durumda azade servi gibi boya kul olduğu için azat olarak anılan süsen yorumu geliştirildiği söylenebilir.

*Âzâdeliğ ile oldı meşhûr*

*Kaddüñe kul olmağ ile süsen* (Ersoy, 2017, 130)

Sonuç olarak, beyitlerden anlaşıldığına göre klasik Türk şiirinde azadelik ve esaret kavramları servi ve süsen üzerinden paradoksal bir biçimde işlenmiştir. Görünüşte mağrur ve azade duran bu bitkiler sevgilinin mutlak güzelliği karşısında kul köle konumundadırlar. Bu durum şairlere âşık ile maşuk, azadelikle esaret gibi zıtlıkları bir arada işleme imkânı sunmuştur. Böylece azade sıfatı bir çelişkiye dönüşerek mutlak güzelliğinin doğada nasıl bir hâkimiyet kurduğuna işaret eder.

#### 4.6. Memduhun Hizmetinde: Âzâdelik ile Kulluk Arasında

Klasik Türk şiirinde servi ve süsen aracılığıyla anlatılan azadelik kavramının bir boyutu da toplumsal hiyerarşi içinde anlam kazanan bir statüdür. Padişahın ya da yüksek mevkideki bir devletlinin hizmetine girmek sosyal ve manevi itibar kaynağıdır ve bir güvencedir. Bu kişilere sunulan hizmet kişiyi sıradanlıktan, geçim kaygısından azat eder. Nitekim Abdulkerim b. Mehmed (ö. 1574) tarafından kaleme alınmış *Nesâyihü'l-Ebrâr*'da sultanın nazarı insanı dertten ve kınanmadan kurtaran dört şey arasında anılmıştır (Ekinçi, 2012, 434). Ahmed-i Rıdvan bir beytinde serv-i azadı başka bir beytinde ise süsen-i azadı memduhun kölesi olarak nitelendirmiş ve onlara azad sıfatının verilmesini bu hizmetlerine bağlamıştır:

*Hidmetüñde uriturur dâyim*

*Serv-i âzâd bir gulâm-ı bülend* (Çeltik, 2017, 225)

*N'ola dinildise adına sûsen-i âzâd*

*Kapuñda bende-i zâr u nizârdur sûsen* (Çeltik, 2017, 424)

Ahmedî, (ö. 1413) bunu daha öteye taşır ve servi ve süsen değil sultanların ve kıralların bile o soylu şahın hükmüne bende olduğunu söyler:

*Sûsen ü servi unut kim tâ selâtîn ü mülük*

*Bendedür hükmine şâhuñ ki ola âzâd zâd* (Gülüm, 2022, s. 296)

Münîrî, gül kasidesinde, süsenin yapraklarının kılıca benzetilmesinden hareketle onu, sultan olan gülün düşmanlarının boynunu vurmak için kılıcını çekmiş bir derbân (kapıcı) olarak tasvir eder:

*Çekdi tigin boynun urmağa 'adûñuñ yir yirin*

*Sûsen-i âzâde k'olmuşdur bugün der-bân-ı gül* (Ersoy, 2017, 101)

Behiştî, memduha köle olan azade servi mazmununu bir naatinde peygamber övgüsüne taşımıştır. Uzun boyu temsil eden servinin Hz. Peygamber'in ölçülü boyunun kölesi olduğu söylenmiş ve onun azadeliği buna bağlanmıştır. Bu da azadeliğin peygamberin yolunda bir köle olmaktan geçtiğini ima eder.

*Ey şeh gulâm-ı kâmet-i mevzûnuñ olmasa*

*Âzâdelerden olmaz idi serv-i hoş-hırâm* (Aydemir, 2018, 65)

Bu beyitler azadeliğin toplumsal ve manevi konumuna işaret etmektedir. Servi ve süsen gibi âzâde tabiatlı varlıkların dahi bir sultanın hizmetine girmesi, şiirsel bir mazmun olmanın ötesinde bir bakış açısını yansıtmaktadır. Bu bakış açısına göre hakiki itibar ve özgürlük dünyevi anlamda bağımsız görünmekle değil aksine yüce bir otoriteye boyun eğmekle kazanılır. Kişinin kendisini böyle bir otoriteye adamakla sıradanlık ve basitlik bağından kurtulacağı ve böyle anlamlı bir bağlılıkla azadelik kazanacağı ima edilir.

#### 4.7. Azâdelik Yurduna Geçiş: Ölüm

Şairler tokgozlülüğün sağladığı azadelik, sevgiliye bendelikle veya sultana hizmetle kazanılan azadelikten bahsetseler de dünyada mutlak manada özgürlük olmadığının da bilincindedirler. Bu anlayışta ölüm bu kayıtlar dünyasından azat eder. Bu bağlamdaki beyitlerde serv-i âzâd ne dervişane bir tavır sahibi kişi ne âşık ne maşuktur. Ölümle bu dünyanın bütün bağlarından kopmuş, azat olmuş kişidir.

Mevlevî şeyhi ve şair Sâkîb Dede (ö. 1735), bu dünyada hiçbir varlığın hakiki manada azade olamayacağını servi üzerinden anlatır. Onun ifadesiyle eğer servi âzâde olsaydı kader onun ayağını suya ve çamura bağlamazdı. Bu, dünyadaki tüm varlığın özünde bir esaret ve bağlılık içinde olduğunun bir ilanı gibidir:

*Âzâde olaydı ser-i servi bu fezânuñ*

*İtmezdi kazâ pâyını âb u gile merbût* (Tanrıbuyurdu, 2018, 127)

Beyitteki âb u gil su ve çamur ifadesi dünyayı, dört unsuru temsil eder. Varlıklar, bu unsurlar âleminde mutlak manada özgür olamaz.

Âgâh, bu düşünceyi daha açık bir şekilde ifade eder ve azadelerin gerçek yurdunun bu âlem gülşeni olmadığını söyler. “Ne durursun?” ifadesi dünyayı terk etmeye çağrıdır.

*Âzâdeleriñ yeri degül gülşen-i ‘âlem*

*Âgâhveş ey serv-i irâmân ne turursın* (Akpınar, 2017, 228)

Fevzî’nin (ö. 1679) kaleme aldığı bir mersiye vefat eden kişinin ardından serv-i âzâd olarak seslenmesi ölümün onu azadeliğe kavuşturduğu anlayışının bir yansımasıdır. Buradaki azade servi artık cennet bahçelerine göç etmiş kişidir. Ölüm, onu dünyanın tüm dertlerinden, bağlarından ve sıkıntılarından azat etmiştir. Merhumun ardından kan ağlayan şair, onun bu nihai hürriyete kavuştuğunu düşünmekle teselli bulur.

*Hemân firdevs içinde sen saluñ ey serv-i âzâdum*

*Ko ben kan ağlayam yârânla ihvânla şimdi* (Kaplan, 2019, 72)

Nevres’in (ö. 1876) “mersiye-güne bir gazel” başlığıyla yazdığı bir gazelde geçen beyit de aynı bakış açısını yansıtmaktadır. Şairin kayıtlardan azade bir servi, nazlı bir fidan gibi gördüğü yakını ecelin kaydına esir düşmüştür. Bu, insanın ne kadar azade de olsa ecelden kaçamadığını anlatan bir ifadedir:

*Dirîgâ oldu nâgeh beste-i kayd-ı ecel Nevres*

*Yetişmiş bir nihâl-i nâz iken ol serv-i âzâdım* (Kaya, 2020, 293)

#### 4.8. Mekteb ve Muallim Metaforu

Klasik Türk şiirinde servi ve süsen ile anlatılan azadelik kavramı, tasavvufi, aşkî ve felsefî boyutlarının yanı sıra son derece somut ve gündelik bir bağlamda da karşımıza çıkar. Osmanlı mahalle mekteplerinde akşam paydosuna veya bayram gibi mübarek günlerdeki tatile âzâd denilirdi. Bu âzâd günlerde neşeyle ilâhîler okunur, dualar edilir, hayırseverlerin gönderdiği helva ve harçlıklar çocuklara dağıtılırdı (Onay, 1992, 79). Bu yönleriyle âzâd vakti hem dinlenmenin hem de neşenin sembolü gibiydi.

Bu sosyokültürel arka plan, şairlerin dilinde incelikli bir mecazlar dünyasına dönüşmüş; mektep, muallim ve âzâd kelimeleri âşığın içinde bulunduğu hâlleri betimlemek için kullanılmıştır. Bu bağlamda beyitlerde geçen servi, “mektepe çağındaki dost” yani henüz olgunluğa erişmemiş fakat güzelliğiyle dikkat çeken bir genç sevgiliyi temsil eder. Şair ise o servinin muallim tarafından âzâd edilmesini beklemektedir. Tespit edebildiğimiz en erken örnekte Ahmed-i Rıdvan (ö. 1512), mektebin paydos edilmesini, diğer bir deyişle gönül verdiği servinin âzâd edilmesini dört gözle bekleyen ve muallime sitem eden bir âşık portresi çizer.

*Ol mu ‘allim-hânede ben taşra zâr u muntazır*

*Ey mu ‘allim bir zamân ol servi âzâd eylegil* (Çeltik, 2017, 337)

Süheylî, mektebin o servinin eteğinden tutup bırakmadığından, onca bekleyişine rağmen sevdiğinin âzâd edilmeyişinden yakınır:

*Şu deñlü bekledüm ol servüm âzâd olmadı kaldı*

*Süheylîveş dirîgâ oldı dâmen-gîr aña mekteb* (Harmancı, 2017, 173)

Nazmî’de (ö. 1555) bu yakarış daha derindedir. Muallime yöneltilen “kulun olayım” hitabı âzâdlıkla tezat oluşturarak bu yakarışı pekiştirir.

*İntizâr-ıla ben öldüm iy mu’allim kulunam*

*Vaktidür âzâd idersen serv-i âzâdum benüm* (Üst, 2018, 2356)

Aynı mazmun, Kâdirî’de (ö. 16. yy) "fürkat" (ayrılık) acısıyla birleşerek benzer bir ifade bulur. Âşık, sevgilinin mektep denen bağdan bir türlü âzâd edilmeyişine yanar:

*Bu fürkatden ben öldüm iy mu’allim*

*Dahı kılmaz mısın ol servi âzâd* (Gümüş, 2020, 240)

Ravzî’de muallimin yerini hazan hocası almıştır. Ağaçların yapraklarını döken sonbahar onları ders yükünden azat eden bir hoca gibi resmedilmiştir. Bağda hiçbir şeye sahip olmayan servinin dikbaşlılık etmesi ise kaçınılmazdır.

*Âzâd itdi servi revân hâce-i hazân*

*Ser-keşlik itse gam degül ol bî-nevâ-yı bâğ* (Aydemir, 2017, 285)

Beyitler, eğitimin insanı bağlayıcı yönüne işaret etmekle birlikte servinin âzâd edilişi bir öğrencinin mektepten çıkması ve âşığın bekleyişten kurtulup vuslata erme isteğini simgeler. Gündelik hayatın somut gerçeğini alıp duyguların soyut dünyasını anlatmakta son derece ustaca bir dil geliştiren şairler bu tür mecazlar aracılığıyla şiirin yaşamla kurduğu organik bağı ve yaratıcı ifade gücünü gözler önüne sermişlerdir.

## 5. İki Bitkinin Ortak Noktaları Üzerine

Servi ve süsenin ortak özelliklerini birlikte değerlendirmek, bu iki bitkinin neden “azadelik” kavramıyla ilişkilendirildiğini daha açık biçimde görmeyi ve buraya kadar ortaya koyduğumuz çerçeveyi daha net görmemizi sağlar. Bitkilere dair botanik ve kültürel bilgilerin önceki bölümlerde ele alınmış olması, bu karşılaştırmanın burada yapılmasını anlamlı kılmaktadır. Zira bu bölümde, yalnızca bitkilerin fiziksel özellikleri değil, aynı zamanda şairlerin ve müelliflerin bu özelliklere yükledikleri anlamlar da birlikte düşünülmektedir. Böylece sonuç bölümüne geçmeden önce mesele, farklı boyutlarıyla derli toplu bir çerçevede yeniden ele alınmış olacaktır.

Her iki bitki de mitolojik ve kültürel geleneklerde değer atfedilen, soylulukla ilişkilendirilen bitkiler arasında yer alır. Bu durum, soyluluğun yalnızca toplumsal bir statüye değil, aynı zamanda her türlü kayıt ve bağımlılıktan uzak oluşa işaret eden bir nitelik olarak algılandığını düşündürmektedir. Bu bağlamda soyluluk ile azadelik arasında kurulan ilişki, söz konusu bitkilerin sembolik anlam dünyasında önemli bir yer tutar.

Servi ve süsenin bir diğer dikkat çekici ortak özelliği her dem yeşil olmalarıdır. Nitekim servinin tür adı olan *sempervirens*, “daima yeşil” anlamına gelmektedir. Her dem yeşil oluş, değişen şartlardan etkilenmemeyi, mevsimsel dönüşümlere rağmen sürekliliğini korumayı simgeler. Bu yönüyle her iki bitki de dış koşullara tâbi olmamayı, yani şartlardan azade bir varoluş hâlini temsil eder.

Her iki bitkinin dik duruşu ve güçlü yapısı da azadelik fikriyle ilişkilendirilmektedir. Servi de süsen de dış bir desteğe ihtiyaç duymadan ayakta durabilen, biçimsel olarak da bu duruşu görünür kılan bitkilerdir. Dik durmak ve

başkasına el açmadan var olmak, gerek edebî gerek tasavvufî gelenekte özgürlük ve izzet kavramlarıyla birlikte düşünülmüş; bu özellikler, azadelik fikrinin somut karşılıkları olarak değerlendirilmiştir.

Servi ve süsenin ortak bir diğer yönü yalın ve sade bir görünüme sahip olmalarıdır. Servinin dallarının derli toplu yapısı, süsenin ise dallarının ucunda genellikle bir ya da iki çiçek taşıması bu sadeliği açık biçimde ortaya koyar. Farklı renkleri bulunan süsenin epiteti olan “iris” adının “gökkuşağı” anlamına gelmesine rağmen beyaz süsenin özellikle “âzâd” olarak adlandırılması dikkat çekicidir. Bu adlandırma, beyaz rengin renkten, dolayısıyla fazlalıktan azade bir yalınlığı temsil etmesiyle ilişkilendirilebilir. Servi ve süsenin bu yalınlığı, özgürlüğü sahip olmada değil; hafiflikte, sadeleşmede ve yüklerden arınmada gören kadim bir anlayışa işaret eder.

Bu iki bitki, insan ahlakını somutlaştıran iki temel organla da sembolik bir ilişki içinde düşünülmüştür. İnsanın yaptıkları el ile, sözleri ise dil ile ifade edilir. Klasik şiirde servinin dalları eli, süsenin çiçeği ise dili temsil eder. Hikmet geleneğinde ahlakın “eline ve diline sahip olmak” şeklinde özetlenmesi, azadelik ahlaki bir disiplinle mümkün olduğu anlayışını ortaya koyar. Bu bağlamda servi ve süsen, yalnızca estetik unsurlar değil, ahlaki bir idealin de sembolleri hâline gelir.

Servi ve süsenin en çarpıcı ortak özelliklerinden biri ise ölümlerle ilişkilendirilmeleridir. Mitolojik anlatılardan gündelik hayata kadar uzanan bu ilişki, özellikle mezarlıklarla kurulan bağda belirginleşir. Mezarlık servisi ve mezarlık süseni gibi adlandırmalar, her iki bitkinin de ölüm mekânlarında tercih edildiğini gösterir. Bu durum, azadelik dünyaya bağlanmamakla, dünyaya esir olmamakla ilişkilendiren bir insan tipinin yansıması olarak okunabilir. Ölüm fikri, bu bağlamda, mutlak bir özgürlük hâlinin sınırı olarak düşünülmektedir.

Son olarak servi ve süsen, İslam kültürüyle kurdukları güçlü bağ ile dikkat çeker. Süsenin bazı coğrafyalardaki yayılımının Müslüman mezarlarıyla ilişkilendirilmesi, bu bağın halk inançları düzeyinde de karşılık bulunduğunu gösterir. Servinin ise tek parça ve dik yapısıyla tevhid fikrini çağrıştırmaları, geleneksel sanatlarda ve mimarideki yerini anlamlı kılar. Kökenleri farklı kültürlere uzansa da, bu iki bitkinin azadelik kavramıyla birlikte düşünülmesinde İslam kültürünün belirgin bir yorum çerçevesi sunduğu anlaşılmaktadır.

### Sonuç

Bu çalışma, klasik Türk şiirinde “âzâd” sıfatıyla anılan servi ve süsenden hareketle, bu iki bitkinin botanik gerçekliği ile edebî ve tasavvufî anlam dünyası arasındaki derin bağları ortaya koymuştur. Çalışmanın ilk bölümünde, serv-i âzâd ve süsen-i âzâd adlandırmalarının yalnızca edebî bir mecaz olmadığı, aksine bitkilerin dalsız, dik, meyvesiz ve her dem yeşil gibi somut botanik özelliklerine dayandığı gösterilmiştir. Beyaz çiçekli *Iris florentina* (ak süsen) ile dalları yukarı doğru uzanan, meyvesiz *Cupressus sempervirens* ‘stricta’ türü, fiziksel yapıları itibarıyla “bağlardan uzak” bir varoluşu simgelemekte ve bu nedenle “âzâd” olarak nitelenmiştir.

Şairler, bu bitkileri, âzâd kavramının taşıdığı çok katmanlı anlamları somutlaştırmak için birer imge olarak kullanmışlardır. Tasavvufta maddî ve nefsanî bağlardan kurtularak yalnızca Hakk’a kul olma mertebesi olarak tanımlanan hürriyet, şiirde servi ve süsen aracılığıyla bedenleştirilmiştir. Bu bağlamda, şairlerin yorumlarını şu tematik eksenlerde toplamak mümkündür:

Dünyevî Kayıtsızlık ve İstikamet: Servi ve süsen, dünyanın geçici heveslerinden, minnet ve bağımlılıktan uzak duruşun timsali olmuştur. Rüzgârda eğilmeyen, meyve vermeyen, her daim yeşil kalan bu bitkiler, şairlere göre insanın da dünyevî “alâ’ik”ten (bağlardan) kurtularak “âzâde-kayd” bir hâle ulaşması gerektiğini hatırlatır. Bu, salt bir kaçış değil; doğruluk (râstlık) ve istikamet üzere bir hayatla kazanılan manevî bir soyluluktur. Şairlerin kanaatkarlık telkin eden hikmetli beyitlerinde azadelik, servinin kışın yaprak dökmeyen, mevsimlik değişimlere dirençli “tek kıyafetli” doğası üzerinden anlatılmıştır.

Bendelik Yoluyla Kazanılan Hürriyet: Klasik şiirin en derin paradokslarından biri olan “kullukla özgürleşme” düşüncesi, servi ve süsen üzerinden somutlanmıştır. Sevgiliye veya Hakikat’e gönüllü bendelik, kişiyi benlik, akıl ve dünyevî kaygıların esaretinden kurtararak hakiki hürriyete ulaştıran bir yol olarak görülmüştür. “Serv-i âzâd”a bende olmak, âşığı geçici bağlardan azat edip metafizik bir sultanlık makamına yükseltir. Bu durum, azadelik mutlak bir başıboşluk değil, aksine yüce bir otoriteye (sevgiliye veya yaratıcıya) intisap ederek diğer tüm düşük bağlardan kurtulma süreci olduğunu göstermektedir.

Maşukun Ulaşılmazlığının Sembolü: “Âzâd” sıfatı, bazen de sevgilinin vefasız, kayıtsız ve ulaşılmaz doğasını betimlemek için kullanılmıştır. Meyve vermeyen, gölgesi cömertçe yayılmayan servi, sevgilinin bencil ve mağrur tavrının doğadaki yansımaları olarak işlenmiştir.

Toplumsal Statü ve Hizmetle Kazanılan İtibar: Azadelik, toplumsal bağlamda da yorumlanmış; bir sultanın veya yüce bir şahsın hizmetine girmek, kişiyi sıradanlık ve geçim kaygısından “azat eden” bir statü olarak görülmüştür. Servi ve süsenin dahi bir padişahın kapısında bende olması, bu hizmetin onları nasıl şerefliendirdiğini göstermektedir. Bu bağlamda azadelik, toplumsal hiyerarşide himaye altına girerek kazanılan bir dokunulmazlık ve itibar alanı olarak da okunabilir.

Nihai Azadelik Ölüm: Şairler, dünyadaki hiçbir hürriyetin mutlak olmadığını bilinciyle, gerçek ve kesin azadelik ancak ölümle geleceğini vurgulamışlardır. Ölüm, insanı bu “âb u gil” (su ve çamur) âleminin tüm kayıtlarından nihai olarak azat eden bir geçiş olarak tasavvur edilmiştir.

Gündelik Hayatın Mecazı: “Âzâd” kelimesinin mahalle mekteplerindeki “tatile çıkma, paydos” anlamı, şairler tarafından âşığın vuslat beklentisini anlatmak için ustaca bir mecaza dönüştürülmüştür. Muallimden “servi âzâd eylemesini” beklemek, hem somut bir özgürlük anını hem de soyut bir kavuşma arzusunu birlikte çağırır. Kavramın bu kullanımı, şiirdeki azadelik imgesinin sadece yüksek felsefi metinlerden değil, doğrudan gündelik hayatın içindeki sosyal pratiklerden de beslendiğini ortaya koymaktadır.

Sonuç olarak, serv-i âzâd ve süsen-i âzâd, klasik Türk şiirinde yalnızca süsleyici birer bitki imgesi olmanın ötesinde, kökleri kadim botanik bilgisine, dalları ise tasavvufi düşünce ve derin insanî tecrübeye uzanan güçlü sembollerdir. Şairler, bu bitkilerin fiziksel niteliklerinden hareketle, özgürlük, bağlılık, teslimiyet, kayıtsızlık, ölüm ve diriliş gibi temel varoluşsal meseleleri işlemiş; somut gözlem ile soyut anlam katmanlarını birbirine ustalıkla örmüşlerdir. Bu çalışma, klasik şiirdeki mazmun dünyasının, doğaya dair titiz bir gözlem ve kadim kültürel birikimle nasıl zenginleştiğini göstermekte; edebiyat, düşünce ve doğa arasındaki organik bağa işaret etmektedir. Servi ve süsen, böylece, birer çiçek ve ağaç olmanın ötesinde, insan ruhunun hürriyet arayışının kadim ve yeşil tanıkları hâline gelmiştir.

**Kaynakça**

- Akpınar, Şerife. *Âgâh Dîvânı*. E-kitap: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2017. <https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-195642/agah-divani.html>
- Aksoyak, İsmail Hakkı. *Gelibolulu Mustafa Âlî Dîvânı*. E-kitap: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2017. <https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-208602/gelibolulu-mustafa-ali-divani.html>
- A'lam, Houshang. "Cypress (sarv)". *Encyclopaedia Iranica*. 6/505-508, 1993. <https://www.iranicaonline.org/articles/cypress-sarv-cupressus-tourn/>
- Aslan, Üzeyir. *Nehcî Dîvânı*. E-kitap: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2007. <https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/55752,nehci-divanipdf.pdf?0>
- Avşar, Ziya. *Revânî Dîvânı*. E-kitap: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2017. <https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-196374/revani-divani.html>
- Aydemir, Yaşar. *Ravzî Dîvânı*. E-kitap: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2017. <https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-196580/ravzi-divani.html>.
- Aydemir, Yaşar. *Ramazan Behiştî Dîvânı*. E-kitap: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2018. <https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-199899/vizeli-ramazan-behisi-divani.html>
- Bal, Hayriye. *Tasavvufî Gelenekte Hürriyet Algısı*. Karabük: Karabük Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2020.
- Başpınar, Fatih. *Beyânî Dîvânı*. E-kitap: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, ts. <https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-78363/beyani-divani.html>
- Batği, Özlem. *Numân Mâhir Dîvânı*. E-kitap: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2017. <https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-196429/numan-mahir-divani.html>
- Bayak, Cemal. *Sehâbî Dîvânı*. E-kitap: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2017. <https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/55746,sehabi-divanipdf.pdf?0>
- Bayak, Cemal. *Sevda'î Leylâ ile Mecnûn (Kıssa-i Leylî Birle Mecnûn)*. E-kitap: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2019. <https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-249235/sevda39i---leyla-ile-mecnun.html>
- Bektaş, Ekrem. *Muvakkit-zâde Muhammed Pertev Dîvânı*. E-kitap: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2017. <https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-195828/muvakkit-zade-muhammed-pertev-divani.html>
- Bilkan, Ali Fuat. *Nâbî Dîvânı*. C. 2. Ankara: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1997.
- Biltekin, Halit. *Şeyhî Dîvânı*. E-kitap: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2018. <https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-215511/seyhi-divani.html>
- Bolat, Ali. *Melâmetîlik*, İstanbul: İnsan Yayınları, 2004.
- Ceyhan, Semih. "Telvîn". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. C. 40. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2011.
- Çapan, Pervin. *Mustafa Safâyî Efendi Tezkire-i Safâyî (Nuhbetu'l-Âsâr Min Fevâ'id-i-Eş'âr) İnceleme-Metin-İndeks*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 2005.

- Çavuşoğlu, Mehmet. *Yahya Beg (Taşlıcalı) Dîvân*, E-kitap: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2023. <https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-356059/taslicali-yahya-bey-divani.html>
- Çeltik, Halil. *Ahmed-i Rıdvan Dîvânı*. E-kitap: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2017. <https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-194277/ahmed-i-ridvan-divan.html>
- Çetin, Yusuf ve Bahar Yayık. “Tasavvuf Düşüncesinde Servi Ağacı ve Türk-İslam Sanatındaki Yansımaları”. *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi* 100 (2021), 485-514.
- Demirel, Şener. *Dîvân-ı Mânî ve Şehr-engîz-i Bursa*. E-kitap: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2017. <https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-194359/divan-i-mani-ve-sehr-engiz-i-bursa.html>
- Doğan, Hüseyin. *Anadolu Türk uygarlığında bitkiler (XIII-XV. YY.)*. Kocaeli: Kocaeli Üniversitesi, Doktora Tezi, 2023.
- Doğan, Hüseyin. “Iris florentina (Ak Süsen).” Erişim: 16.10.2025. <https://kocaelibitkileri.com/content/iris-florentina-ak-susen/>
- Doğan, Muhammed Nur. *Fuzûlî - Leylâ ve Mecnun Metin, Nesre Çeviri, Notlar ve Açıklamalar*. İstanbul: İÜ Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1996.
- Dykes, William Rickatson. *A Handbook of Garden Irises*. Londra: M. Hopkinson, 1924.
- Ekinci, Ramazan. “16. Asırda Yazılmış Mensur Bir Nasihat-Nâme: Abdülkerîm Bin Mehmed’in Nesâyihü’l-Ebrâr’ı”. *Turkish Studies* 7/2 (2012), 423-441.
- Erginli, Zafer. *Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Kalem Yayınevi, 2006a.
- Erginli, Zafer. “Temel Tasavvuf Klasiklerinde Dünya Algısına Toplu Bir Bakış”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15/2 (2006b), 117-181.
- Ersoy, Ersen. *Münîrî Dîvanı*. E-kitap: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2017. <https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-196156/muniri-divani.html>
- Gülüm, Emrah. *Ahmedî Dîvânı (İnceleme-Tenkitle Basım)*. İstanbul: DBY Yayınları, 2022.
- Gümüş, Ahmet Kemal. “16. Asır Divan Şairi Kâdirî ve Gazelleri”, *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi* 24 (2020), 221-256.
- Gürgendereli, Müberra. *Mostarlı Hasan Ziyâ’î Dîvânı*. E-kitap: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2017. <https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-196834/mostarli-hasan-ziyai-divani.html>
- Hafîd, Âşîrefendizâde Mehmed, *ed-Dürerü’l-Müntehabati’l-Mensûre Fî Islahi’l-Galatati’l-Meşhûre*. haz. Yakup Yılmaz. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2018.
- Harmancı, M. Esat. *Süheylî Dîvânı*. E-kitap: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2017.
- İsfahânî, Râğîb el-. *Müfredât - Kuran Kavramları Sözlüğü*. çev. Abdülbaki Güneş - Mehmet Yolcu. İstanbul: Çıra, 3. Basım, 2012.

- İbnü'l-Baytâr. *el-Câmi' li-Müfredâti'l-Edviye ve'l-Eğziye*. Beyrut: Dâru'l-Kutubu'l-İlmiyye, 1992.
- Kaplan, Yunus. *Fevzî Dîvânı*. E-kitap: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2019. <https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-78371/fevzi-divani.html>
- Karaköse, Saadet. *Nev'î-zâde Atâyî Dîvânı*. E-kitap: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2017. <https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/55734,nevi-zade-atayi-divanipdf.pdf?0>
- Karaköse, Saadet. *Sa'id Giray Dîvânı*. E-kitap: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2017.
- Kaya, Bayram Ali. *Azmizâde Hâletî Dîvânı*. E-kitap: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2017. <https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-196456/azmizade-haleti-divani.html>
- Kaya, Bayram Ali. *Osman Nevres Dîvânı*. E-kitap: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2020. <https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-273352/osman-nevres-divani.html>
- Kesik, Beyhan. *Cenâbî Dîvânı*. E-kitap: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2018. <https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-215706/cenabi-divani.html>
- Kurtoğlu, Orhan. *Zâtî Dîvânı (Gazeller Dışındaki Şiirler)*. E-kitap: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2017. <https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-195592/zati-divani.html>
- Kuşeyrî, Abdülkerim. *Tasavvuf İlmine Dair Kuşeyrî Risalesi*. çev. Süleyman Uludağ. İstanbul: Dergâh Yayınları, 7. Basım, 2014.
- Küçük, Sabahattin. *Bâkî Dîvânı*. Türk Dil Kurumu Yayınları, 2. Basım, 2011.
- Mermer, Ahmet. *Karamanlı Aynî Dîvânı*. E-kitap: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2020. <https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-275960/karamanli-ayni-divani.html>
- Mevlânâ, Celâleddîn Rûmî. *Mesnevî*. çev. Veled Çelebi İzbudak. 6 Cilt. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1995.
- Mevlânâ, Celâleddîn Rûmî. *Mesnevî-i Şerîf Şerhi*. haz. Ahmed Avni Konuk. 13 Cilt. İstanbul: Kitabevi, 2006.
- Musluoğlu, Ferhat. *Hayretî Dîvânı (Tenkitli Metin – Dil İçi Çeviri)*. Çanakkale: Paradigma Akademi, 2022.
- Mütercim Âsım. *Burhân-ı Katı*, haz. Mürsel Öztürk – Derya Ös. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2000.
- Onay, Ahmet Talat. *Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar ve İzahı*. haz. Cemal Kurnaz, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992.
- Oregon State University. “Cupressus sempervirens ‘Stricta’.” Landscape Plants. 24 Ekim 2025. Erişim: 16.10.2025. <https://landscapeplants.oregonstate.edu/plants/cupressus-sempervirens-stricta>
- Özerden, Gülümser. *Divan Şiirinde Servi (15. ve 16. yüzyıllar)*. Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015.

- Öztoprak, Nihat. “Divan Şiirinde Giyim Kuşam Üzerine Bir Deneme”, *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 4, (2010), 103-154.
- Saraç, M. A. Yekta. *Emrî Divanı*. İstanbul: Eren Yayınevi, 2002.
- Schmucker, Werner. *Die pflanzliche und mineralische Materia Medica im Firdaus al-Hikma des Tabarî*. Bonn: Selbstverlag des Orientalischen Seminars der Universität Bonn, 1969.
- Şu‘ûrî, Hasan Efendi. *Ferheng-i Şu‘ûrî*. haz. Ozan Yılmaz, 4 Cilt. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019.
- Tanrıbuyurdu, Gülçin. *Kalkandelenli Mu‘îdî Dîvânı*. E-kitap: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2018. <https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-215366/kalkandelenli-mu39idi-divani.html>
- Tokadî, Mustafa Efendi. *Tahbîzû'l-Mathûn el-Kânûn Fi't-Tıbb*. haz. Mustafa Koç, - Eyyüp Tanrıverdi. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2018.
- Tûsî, Ebû Nasr Serrâc. *el-Lümâ' - İslam Tasavvufu*. çev. H. Kâmil Yılmaz. İstanbul: Erkam Yayınları, 2012.
- Türkiye Florası. “*Iris florentina* L. / Ak süsen.” Erişim: 16.12.2025. <https://www.turkiyeflorasi.org.tr/taxon/e52ecb8c-0987-4be6-9cd2-c0cdc8f11800>.
- Ünver, Niyazi. *Gelibolulu Sürûrî Dîvânı*. E-kitap: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2020. <https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-271852/gelibolulu-sururi-divani.html>
- Üst, Sibel. *Edirneli Nazmî Dîvânı*. E-kitap: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2018. <https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-206284/edirneli-nazmi-divani.html>
- Üstüner, Kaplan. *Yâver Dîvânı*. E-kitap: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2017. <https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-194342/yaver-divani.html>
- Yavuz, Kemal. *Gülşehrî'nin Mantıku't-Tayr'ı (Gülşen-nâme)*. Kırşehir: Kırşehir Valiliği, 2007.
- Yılmaz, Hanım. “Süsenin Klasik Türk Şiirindeki Anlam Yolculuğu”. *Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi* 9/1 (20 Mart 2025), 343-367. <https://doi.org/10.34083/akaded.1507776>
- Yılter, Sait. “Klasik Dönemden II. Meşrutiyet’e Türk Şiirinde “Âzâd/e” ve - “Hürriyet” Kavramları” *Lehçediz Söz Varlığı Armağanı*. ed. İ. Hakkı Aksoyak vd. 815-835. Çanakkale: PA Paradigma Akademi Yayınları, 2025.
- Yüceer, Mehmet. *Osmanlı Manzum Hadis Edebiyatı*. Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 2011.
- Zebîdî, Muhammed Murtaẓâ. *Tâcü'l-'arûs min cevâhiri'l-Kâmûs*. 20 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Fıkr, 1992.
- Zülfe, Ömer. *Hecrî Kara Çelebî Muhyî'd-dîn Mehmed [ö. 1557] Dîvân (İnceleme-Metin-Çeviri-Dizin)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2016.
- Zülfe, Ömer. “Şiir Dilinde Anlam Çağrışımları”. *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi* 9 (2012), 151-166.

Zülfe, Ömer. *Şiirin İzinde Sözün Gölgesinde Osmanlı Şiirinden Kelimeler, Kavramlar, Deyimler*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2011.